

JOANNA PIECZONKA

DOI: <https://doi.org/10.18290/rh22703.5>

„LINGUAM LATINAM COGNOSCITE!”*

Janusz Ryba i Aleksandra Klęczar. *Cognoscite. Podręcznik wieloletni*. Draco, 2020, ss. 144. ISBN: 978-83-957738-4-6.

24 czerwca 2020 r. ukazało się Rozporządzenie MEN, regulujące kwestię nowej podstawy programowej nauczania języka łacińskiego i kultury antycznej w zakresie podstawowym w szkołach ponadpodstawowych (do tego momentu jedyna obowiązująca podstawa programowa wymagała nauki łaciny w trybie rozszerzonym). Niezwykle szybko, bo już w tym samym roku, ukazał się na rynku wydawniczym podręcznik zgodny z wymienioną podstawą programową, wydany przez Wydawnictwo Draco, autorstwa Janusza Ryby i Aleksandry Klęczar pt. *Cognoscite. Podręcznik wieloletni* (2020). Autorzy ci posiadają niemałe doświadczenie (również akademickie) nie tylko w nauczaniu języka łacińskiego i kultury antycznej, ale także w konstruowaniu podręczników do tego przedmiotu – zdążyli już dotychczas opublikować wraz z Elżbietą Wolanin dwie książki służące do nauki na poziomie rozszerzonym (*Homo Romanus*, cz. I i II, 2017 i 2018). *Cognoscite* jest pierwszym i jedynym obecnie podręcznikiem zgodnym z nową podstawą programową. Został on zaplanowany jako wieloletnia pomoc dydaktyczna, zakładająca krótki, czyli 30-godzinny cykl nauczania, i jest przeznaczony dla uczniów rozpoczynających naukę od podstaw.

Książka zawiera 12 lekcji, z których każda porusza inny temat, ma własny tytuł oraz swoje odrębne łacińskie motto, przetłumaczone również na język polski. Wszystkie motto zaprezentowane w książce są zgodne z sentencjami przytoczonymi w Rozporządzeniu i sygnalizują inny dział kompetencji kulturowych, również zbieżnych z tymi wskazanymi w akcie normatywnym. Jedynie lekcja pierwsza ma dodatkowe motto (*Non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire*), nie-

---

Dr JOANNA PIECZONKA – Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych, Zakład Filologii Łacińskiej; adres do korespondencji: ul. Komuny Paryskiej 21, 50-451 Wrocław; e-mail: joanna.pieczonka@uwr.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8682-3195>.

* Tytułowe zdanie pochodzi ze s. 23 recenzowanego podręcznika.

obecne w rzeszonym Rozporządzeniu. Obejmuje ona wiadomości na temat alfabetu i wymowy, czyli informacje niezbędne dla wstępnej nauki łaciny. Podział materiału kulturowego na 12 lekcji wydaje się słusznym posunięciem, ponieważ logicznie pokrywa się z tematami wskazanymi w podstawie programowej. Mimo to Rozporządzenie sugeruje inne warunki i sposoby realizacji programu w zakresie gramatyki: zaleca się podział w ramach 19 lekcji na cztery działy gramatyczne, gdzie każdy dział powinien rozpoczynać się wprowadzeniem materiału, a potem obejmować ćwiczenia z tłumaczenia. Autorzy podręcznika zdecydowali się rozdzielić materiał gramatyczny inaczej, czyli również na 12 sekcji, tak, aby każda jednostka lekcyjna obejmowała gramatykę, ćwiczenia o charakterze translacyjnym i treści kulturowe. Strategia ta wydaje się uzasadniona, ponieważ dzięki niej podręcznik zyskał na przejrzystości, a każda lekcja ma wyważoną zawartość – prezentuje zarówno materiał językowy, jak i kulturowy – choć nie każda ma ten sam układ. Różnice w strukturze jednostki lekcyjnej dotyczą kolejności przedstawiania zagadnień językowych i kulturowych: np. w lekcji drugiej najpierw prezentowane są treści kulturowe, a potem następuje część gramatyczno-tłumaczeniowa, a w lekcji trzeciej jest na odwrót; w lekcji czwartej treści kulturowe przeplatają się z gramatycznymi i przekładowymi (kultura – gramatyka i przekład – kultura – przekład). Dzięki temu książka urozmaica zajęcia i uczeń nie ma wrażenia przeładowania gramatyką i nudnej rutyny. Każda jednostka lekcyjna kończy się powtórzeniem (zwanym *Repetitio est mater studiorum*), obejmującym pytania odnoszące się do wszystkich zagadnień językowych (np. gramatyka, słownictwo, metryka, przekład) i kulturowych (np. literatura, filozofia, sztuka, obyczaje, terminy), poruszanych w lekcji. Jest to istotna część, umożliwiająca utrwalenie wiadomości i dokonanie weryfikacji zdobytej wiedzy przez samego ucznia.

Jeśli chodzi o kwestie językowe, podręcznik realizuje wszystkie treści nauczania wskazane w Rozporządzeniu. W zakresie gramatyki uczeń poznaje zatem: czasownik *esse* i jego złożenia, odmianę rzeczownika i przymiotnika deklinacji 1 i 2 (lekcja II), zaimki dzierżawcze, odmianę czasownika regularnego wszystkich koniugacji w *indicativie* i *imperativie praesentis activi, infinitivi praesentis activi* (lekcja III), zaimki osobowe, dzierżawcze i przyimki (lekcja IV), *indicativus perfecti activi* (lekcja V), deklinację 3 – rzeczownik i przymiotnik (lekcja VI), *indicativus praesentis passivi* (lekcja VII), deklinację 4 i 5 (lekcja VIII), przyimki (lekcja IX), liczebniki (lekcja X), stopniowanie przymiotników (lekcja XI). Dodatkowo w lekcji I zawarte zostały reguły wymowy łacińskiej, a lekcja XII proponuje utrwalenie zasad gramatycznych. Rozporządzenie nie stawia zatem przed uczniem wygórowanych wymagań w zakresie kompetencji językowych i podręcznik bez trudu je wszystkie realizuje. Intensywność wprowadzania zagadnień gramatycznych wydaje się stosunkowo mała.

W podstawie programowej znalazły się również wymogi, odnoszące się do metody nauczania języka łacińskiego, które zakładają prowadzenie zajęć systemem gramatyczno-tłumaczeniowym. Podręcznik *Cognoscite* spełnia te oczekiwania, proponując zastosowanie do kursu łaciny tradycyjnych metod. W Rozporządzeniu znalazły

się również szczegółowe zalecenia, dotyczące technik wprowadzania niektórych tematów, jak np. deklinacji: „Materiał dotyczący deklinacji zaleca się wprowadzać «poziomo» (poszczególne przypadki jednocześnie we wszystkich deklinacjach), a nie «pionowo» (kolejne deklinacje)”. Postulat ten jest realizowany przez podręcznik *Cognoscite* jedynie połowicznie, ponieważ materiał gramatyczny częściowo jest wprowadzany „poziomo”¹ (np. jednocześnie *nom. sg.* i *pl.* dla deklinacji 1 i 2 na s. 16) i częściowo „pionowo” (np. cała odmiana rzeczowników i przymiotników w deklinacji 1 i 2 na s. 17), chociaż zaprezentowanie od razu całych odmian rzeczownika daje też jednocześnie możliwość poziomego porównania przypadków w różnych deklinacjach.

Wedle Rozporządzenia lekcje łaciny mają dać uczniowi znajomość podstaw języka łacińskiego, pozwalającą na czytanie nieskomplikowanych tekstów przy użyciu tabel gramatycznych, słownika i z pomocą nauczyciela. Nie chodzi zatem o „wiedzę deklaratywną” (Rozporządzenie MEN), znajomość gramatyki czy nawet słownictwa, a o zdobycie pewnych umiejętności. Omawiana książka wspiera ucznia w osiągnięciu tego celu, proponując różnorodne ćwiczenia doskonalące te sprawności oraz dając potrzebne do tego narzędzia. Pomoce dydaktyczne w postaci tabel gramatycznych znajdują się w podręczniku aż w trzech miejscach: w jednostkach lekcyjnych, w aneksie gramatycznym na końcu książki oraz w zakładce za okładką książki. Podobnie jest ze słownictwem – potrzebne słówka, trudniejsze zwroty i wyrażenia zamieszczono we wszystkich lekcjach bezpośrednio przy tekstach, a poza tym na końcu książki, gdzie znajduje się również pełny słownik łacińsko-polski.

Umiejętność dokonywania przekładu z języka łacińskiego na język polski może uczeń doskonalić nie tylko dzięki ćwiczeniom, ale też preparowanym tekstom. W każdej lekcji umieszczono czytanekę dotyczącą tych samych bohaterów, czyli Marka i Julii. Teksty te nadają podręcznikowi pewną ciągłość, ponieważ wszystkie składają się na jedną spójną historię o współczesnych nastolatkach, acz napisaną w języku łacińskim. Pomysł takiego uwspółcześnienia łaciny² wydaje się bardzo trafny, ponieważ pozwala spojrzeć na ten język podobnie jak na inne języki nowożytny, wykorzystywane do opisu realiów dzisiejszego świata. Ponadto należy podkreślić, że Autorzy zadbali również o to, aby pokazać, że słownictwo łacińskie z tych czytanek ma swoje odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich. W ten sposób udowadniają, że łacina może pomóc w nauce innych języków oraz że należy ona do dziedzictwa Europy. Teksty o Marku i Julii zawierają elementy odnoszące się do treści kulturowych zawartych w danej lekcji, dzięki czemu część gramatyczno-

---

¹ Starsze podręczniki, w których materiał gramatyczny jest wprowadzany „poziomo”, to np. *Familia Romana* (Ørberg) czy *Disce Latine* (Mohort-Kopaczyński i Wikarjakówna).

² Podobne założenia przyjmuje podręcznik *Romanuli* Joanny Knot-Szczepanik, dedykowany do nauczania na etapie wczesnoszkolnym. Wprowadza on nie tylko łacińskie słownictwo współczesne, ale też proponuje uczenie łaciny metodą bezpośrednią lub też komunikacyjną (zbliżoną do metody immersji językowej), czyli analogicznie do sposobu prowadzenia zajęć z języków nowożytnych.

-tłumaczeniowa i kulturowa pozostają w pewnym konsekwentnym powiązaniu i tworzą wrażenie przemyślanego i zaplanowanego ładu w publikacji.

Poza czytankami o wspomnianych współczesnych bohaterach podręcznik oferuje jeszcze sporo innych tekstów łacińskich, z których wiele jest opartych na wzorach antycznych. Oczywiście są one dostosowane do poziomu językowego uczniów (jak np. życiorys Temistoklesa, zamieszczony na s. 79, który powstał na podstawie biografii autorstwa Neposa), ale pozwalają na ćwiczenie umiejętności przekładu i przybliżają uczniów do lektury tekstów w oryginale. W podręczniku znajdują się również wybrane oryginalne passusy z niektórych starożytnych dzieł łacińskich, przygotowane do czytania metrycznego, tzn. z zaznaczonymi w tekście miejscami akcentowania (np. z *Eneidy* Wergiliusza i *Metamorfoz* Owidiusza – s. 36; z *Sylw* Stacjusza – s. 71). W ten sposób książka realizuje wymóg podstawy programowej, żądający od ucznia nabycia umiejętności czytania metrum łacińskiego.

Należy podkreślić, że nowa podstawa programowa wydaje się koncentrować bardziej na kompetencjach kulturowych ucznia niż językowych. Nauczanie języka łacińskiego i kultury antycznej powinno uświadomić uczniom wagę dziedzictwa kulturowego antyku grecko-rzymskiego dla cywilizacji europejskiej w różnych jej aspektach. Rozporządzenie wskazuje na 11 takich zagadnień, które w szczególności powinny znaleźć się w treściach programowych przedmiotu. Podręcznik realizuje wszystkie tematy wyróżnione w akcie prawnym. Pierwsza lekcja omawia wpływ grecko-łacińskiego antyku na cywilizację Zachodu i transmisję grecko-łacińskiego alfabetu, a druga uzupełnia ją, przedstawiając miejsce łaciny wśród języków indoeuropejskich. Trzecia lekcja prezentuje znaczenie starożytnych tekstów i zabytków materialnych dla późniejszej literatury i sztuki, łącznie ze sztuką filmową; przedstawia zagadnienia z zakresu transmisji tekstów starożytnych i recepcji tradycji antycznej, uświadamia znaczenie antyku dla rozwoju europejskiej kultury i prezentuje typy badaczy zajmujących się współcześnie starożytnością. Nowa podstawa programowa zakłada, że uczeń posiada również znajomość mitologii i umiejętność odczytywania i interpretowania mitów nie tylko w wersji starożytnej (np. Owidiańskiej), ale także późniejszej, obecnej w różnych tekstach kultury (nawet tych popularnych). Temu tematowi jest poświęcona lekcja czwarta w podręczniku. Jednostka piąta opowiada o roli miasta Rzym w starożytności i czasach nowożytnych, omawia też zabytki Wiecznego Miasta. Zagadnienia związane z początkami Rzymu wpleciono jednak do wcześniejszej lekcji, trzeciej, gdzie znajduje się prezentacja mitu o Eneaszu. Kurs łaciny i kultury antycznej powinien objąć również informacje o znanych postaciach, które odegrały ważną rolę w historii Rzymu i reprezentują pewne wartości istotne dla przyszłych pokoleń. Postacie te stanowią warte naśladowania wzorce osobowe (*exempla*), które przedstawiono w lekcji szóstej. W nowym programie nauczania znalazło się również miejsce na zaakcentowanie wagi starożytnych wartości związanych z kulturą materialną, w tym wartości estetycznych w sztuce i architekturze (lekcja siódma). Lekcja ósma jest poświęcona ideałom demokracji oraz charakterystycznym dla niej

wartościom: równości praw i tolerancji. W sekcji dziewiątej podkreśla się rolę kultury fizycznej i kultu ciała w świecie starożytnym oraz ich odzwierciedlenie w ówczesnej sztuce i we współczesnej idei igrzysk olimpijskich. Książka nie pomija też tematyki judeochrześcijańskiej – ukazuje w lekcji dziesiątej początki Kościoła i chrześcijaństwa. Wedle Rozporządzenia uczeń powinien też posiadać wiedzę na temat spuścizny rzymskiej w zakresie prawa i budownictwa oraz poznać istotę tych osiągnięć dla rozwoju cywilizacyjnego Europy (lekcja jedenasta). Ostatnia, dwunasta sekcja w książce jest poświęcona znaczeniu języka łacińskiego i literatury rzymskiej dla kultury polskiej, w szczególności dla literatury polskiej i piśmiennictwa, ideologii sarmatyzmu oraz kształcenia elit.

Partie kulturowe zajmują dużą część podręcznika, który uatrakcyjniamy za pomocą licznych fotografii, rysunków, schematów i map. Materiał ilustracyjny spełnia funkcję estetyczną, ale też informacyjną i kulturową – wspomaga proces zdobywania wiedzy o antyku i jego recepcji. W sekcjach kulturowych znajdują się ponadto wspomniane wcześniej, przetłumaczone na język polski fragmenty tekstów źródłowych greckich (np. z komedii Arystofanesa) oraz trudniejszych łacińskich (np. pieśni Katullusa czy Horacego), których uczniowie nie byłoby w stanie przeczytać w językach oryginalnych. Teksty te stanowią słowną ilustrację niektórych przedstawionych w lekcji zagadnień kulturowych bądź, jeśli są wplecione w zadania dla uczniów, stanowią często punkt wyjścia do dyskusji na temat starożytnych realiów i ich ciągłości. W zakresie treści kulturowych książkę urozmaicają także istotne dla zrozumienia dzisiejszej wagi antyku wypowiedzi sławnych filologów klasycznych, znawców literatury, języka, sztuki i filozofii. Jeśli chodzi o metodykę prowadzenia lekcji kulturowych, Rozporządzenie sugeruje obranie metody warsztatowo-projektowej. Podręcznik spełnia również i to kryterium – zawiera propozycje aktywizacji uczniów w projekty edukacyjne (s. 31, 51), a także zachęca do korzystania z innych źródeł, np. internetowych, w celu realizacji tych zadań.

Książka została doskonale przygotowana pod względem edytorskim. Jedyne literówki, jakie można odnaleźć podczas lektury rzeczzonej publikacji, to: na s. 11 przykłady na *X dexterw* zamiast *dexter*; na s. 49 na mapce widnieją nazwy *Forum August* zamiast *Augusti* oraz *Forum Nervea* zamiast *Nervae*; na s. 67 w zdaniu *Pictores antiquis laudas* należy poprawić przymiotnik na *antiquos*; na s. 79 w zdaniu *In re publica Romana multi magistratus fuerunt* należy poprawić rzeczownik na *magistratus*.

Więcej błędów w podręczniku znalazło się w źle przygotowanym spisie treści, który w wielu miejscach nie zgadza się z zawartością podręcznika. Oto przykłady różnic: np. w lekcji IV omówiona została deklinacja 3. rzeczownika i przymiotnika, natomiast wedle spisu treści lekcja ta powinna obejmować deklinację 4. i 5., które omówiono w lekcji VIII (spis treści tej jednostce przypisuje z kolei deklinację 3.). Spis treści podaje również błędne lub nieco zmienione tytuły prawie wszystkich czytanek, np.: w lekcji III według spisu treści powinien być tekst *Marcus de familia*

sua narrat, natomiast tak naprawdę znajduje się tu czytanka *Marcus linguae Latinae studet*; w lekcji IV spis treści podaje: *Marcus de Roma antiqua legit*, a w podręczniku jest: *Marcus de Romae initiis legit*; w lekcji IX spis treści: *Marcus de corpore exercendo disputat* – treść podręcznika: *Marcus de corpore et sensibus hominis legit*; w lekcji XI spis treści: *Marcus de antiquitate disputat* – treść podręcznika: *Marcus de hereditate Romanorum discit*; lekcja XII zawiera tekst *Marcus de Europa legit*, który w ogóle nie został wymieniony w spisie treści. Kolejna rozbieżność dotycząca spisu treści i zawartości podręcznika jest związana jest z lekcją I, która powinna obejmować zasady akcentuacji łacińskiej, reguł tych jednak nie zamieszczono w treści lekcji. Nie wiadomo dlaczego Autorzy zrezygnowali z przedstawienia zasad akcentowania, skoro podręcznik wprowadza zasady wymowy w języku łacińskim (s. 11). Podręcznik zasadniczo nie uwzględnia też informacji na temat iloczasu (wyjątkowo podano go na s. 17 i 21 oraz na zakładce).

Z kolei wątpliwości merytoryczne wzbudza *passus* z czytanki pt. *Marcus de hereditate Romanorum discit*, mówiący o tym, że Numa Pompiliusz wydał u Rzymian pierwsze prawa, a następnie wybrał decemwirów w celu spisania praw w postaci dwunastu tablic na wzór praw Solona („Apud Romanos Numa Pompilius, qui Romulo successit in regno, primas leges edidit. Deinde decemviros creavit, qui leges ex libris Solonis in Latinum sermonem translates in duodecim tabulis scripserunt”). Stwierdzenie to zastanawia, ponieważ pierwsze ustawy zaliczające się do *leges regiae* przypisuje się zazwyczaj już Romulusowi³, natomiast spisanie wszystkich tych ustaw miało nastąpić podobno pod koniec okresu królewskiego lub na początku republikańskiego za sprawą *pontifexa maximusa* Papiriusza⁴. *Prawo dwunastu tablic* zostało zaś uchwalone w wyniku prac decemwirów w V wieku p.n.e. (w latach 451-450 p.n.e.) (Crawford 556; Zabłoccy 6) w okresie republiki, a zatem później, niż panował król Numa Pompiliusz (715-673 p.n.e.). Do czytanki tej zatem chyba wkraść się jakiś błąd.

Podsumowując ocenę podręcznika *Cognoscite* pod względem zgodności z podstawą programową, należy podkreślić, że realizuje on wszystkie cele: językowe, kulturowe i społeczne, określone dla etapu kształcenia ponadpodstawowego na poziomie podstawowym. Publikacja ta stara się również wykorzystać metody nau-

³ Według Sekstusa Pomponiusza (*D.* 1, 2, 2, 2) to Romulus jako pierwszy dał ludowi ustawy: „Postea aucta ad aliquem modum civitate ipsum Romulum traditur populum in triginta partes divisisse, quas partes curias appellavit propterea quod tunc rei publicae curam per sententias partium earum expediebat. et ita leges quasdam et ipse curiatus ad populum tulit: tulerunt et sequentes reges”. Fragmenty ustaw królewskich, *leges regiae*, wniesionych przez Romulusa i Numę Pompiliusza wraz z ich przekładem na język polski zob. w Tarwacka 234-245; por. też Riccobono 1-20. Na temat autentyczności tych ustaw zob. np. Watson i Bujuklić.

⁴ Por. Pomponius *D.* 1, 2, 2, 2: „quae omnes conscriptae [scil. *leges* – JP] exstant in libro Sexti Papirii, qui fuit illis temporibus, quibus Superbus Demarati Corinthii filius, ex principalibus viris. is liber, ut diximus, appellatur ius civile Papirianum, non quia Papirius de suo quicquam ibi adiecit, sed quod leges sine ordine latas in unum composuit”. Por. też o *ius Papirianum* Schiller 140-142; Bujuklić 90, 114-128.

czania sugerowane w Rozporządzeniu. Forma przekazu zastosowana w książce jest przejrzysta, logiczna i uporządkowana. Autorzy dołożyli starań, aby uatrakcyjnić uczniom naukę łaciny i kultury antycznej pod względem wizualnym (publikacja jest pięknie i bogato ilustrowana) oraz tematycznym – treści nauczania przedstawione są w sposób przystępny i urozmaicony. Podręcznik daje też szansę na uświadomienie uczniom doniosłości spuścizny antyku i jej roli w kształtowaniu współczesnego świata. W przygotowaniu jest, wedle deklaracji Wydawnictwa, dalsza *obudowa dydaktyczna* (*Cognoscite – Draco*), która uzupełni publikację o dodatkowe materiały. Należy omawianą tu książkę jednoznacznie ocenić wysoko jako pomoc dydaktyczną zarówno z perspektywy nauczyciela, jak i ucznia. Drobne błędy nie umniejszają jej wartości.

BIBLIOGRAFIA

- Bujuklić, Zika. „Leges regiae: pro et contra”. *RIDA* nr 45, 1998, ss. 89-142.
Cognoscite – Draco, wydawnictwodraco.pl/cognoscite. Dostęp 21.06.2021.
- Crawford, Michael H. *Roman Statutes*, vol. 2. Institute of Classical Studies, University of London, 1996.
- Knot-Szczepanik, Joanna. *Romanŭli*. Draco, 2018.
- Mohort-Kopaczyński, Wojciech, i Teodozja Wikarjakówna. *Disce Latine. Podręcznik do języka łacińskiego dla szkół średnich, Część 1: kurs podstawowy*. Wydawnictwo Szkolne PWN, 1999.
- Ørberg, Hans H. *Lingua Latina per se illustrata. Pars I. Familia Romana*. Domus Latina, 2009.
- Riccobono, Salvatore. *Fontes iuris Romani antejustiniani*, vol. 1, apud S. a. G. Barbèra, 1941.
- Rozporządzenie MEN z dnia 24 czerwca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz. U. z dnia 16 lipca 2020 r., poz. 1248).
- Ryba, Janusz, i Aleksandra Klęczar. *Cognoscite. Podręcznik wieloletni*. Draco, 2020.
- Ryba, Janusz, Elżbieta Wołanin i Aleksandra Klęczar. *Homo Romanus. Podręcznik do języka łacińskiego i kultury antycznej, cz. I*. Draco, 2017.
- Ryba, Janusz, Elżbieta Wołanin i Aleksandra Klęczar. *Homo Romanus. Podręcznik do języka łacińskiego i kultury antycznej, cz. II*. Draco, 2018.
- Schiller, Arthur A. *Roman Law: Mechanisms of Development*. Mouton, 1978.
- Tarwacka, Anna. „Leges regiae”. *Zeszyty Prawnicze UKSW*, t. 4, nr 1, 2004, ss. 233-260.
- Watson, Alan. „Roman Private Law and the Leges Regiae”. *The Journal of Roman Studies*, vol. 62, 1972, ss. 100-105.
- Zabłoccy, Maria i Jan. *Ustawa XII tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*. Wydawnictwa Prawnicze PWN, 2000.

UWAGA REDAKCJI: Użyte w celach informacyjnych i prezentacyjnych przy tekstach recenzji obrazy okładek pochodzą ze stron internetowych Wydawnictw wyszczególnionych w opisach recenzowanych publikacji.